

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.51-71.

DOI: [https://doi.org/ 10.20493/birtop.944351](https://doi.org/10.20493/birtop.944351)

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 02.06.2021

Kabul Tarihi: 17.06.2021

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.51-71.

Article Type: Research article

Submitted: 02.06.2021

Accepted: 17.06.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

ŞERİFOVA, S., (2021). Azerbaycan Edebiyatında Marş Türünün Gelişim Özellikleri,
Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 51-71.

AZERBAYCAN EDEBİYATINDA MARŞ TÜRÜNÜN GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MARŞ JANRININ İNKİŞAF ÖZƏLLİKLƏRİ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE MARCH GENRE IN AZERBAIJANI LITERATURE

Salide ŞERİFOVA

Prof. Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü,

Prof. Dr., Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences Nizami Genjavi Literature
InstituteEposta: salidasharifova@yahoo.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8788-6366>

Öz

Savaş ve yürüyüşlerle yakından ilgili olan marş türünün hem müzikte hem de edebiyatta varlığı, bu türden senkretik bir tür olarak bahsetmeye zemin hazırlamaktadır. Karma bir tür olarak marş, dikkatimizi iki şekilde çekiyor: şiir ve müzik türü olarak. Yürüyüşler sadece savaş alanlarında değil, aynı zamanda çeşitli devlet törenlerinde, bayramlarda, çeşitli yürüyüşlerde vb. düzenlenir. Bu türün kullanımı ilgiyi artırıyor. Milli edebiyatımızda marş türünün

ortaya çıkışı, Azərbaycan halkının milli bilincinin deęişmesine, milletin hafızasını kaybetmə sendromunun ortadan kalkmasına da yansımıştır. Bu faktörün halkımızın tarixinin üç döneminde geçerli olduğuna şahit oluyoruz: 1918-1920 (Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti dönemini kapsayan), 1988-1991 (Azərbaycan SSR'de Azərbaycan Ulusal Kurtuluş Hareketi dönemini kapsayan) və 2016-2020 (Nisan savaşlarını və İç Savaşı kapsayan). Bu dönemlerde oluşturulan yürüyüşlər, içlerinde ifade edilen konunun gerçeğe dönüşmesi ile dikkat çekmektedir. Yaratılış döneminin bir takım özelliklerini ve yönlerini yansıtan yürüyüş türü, önemli ideolojik, sosyo-politik deęişimler, halkı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine, vatanseverliğin yükselişine çağırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Marş, senkretik tür, şiir türü olarak marş, müzik türü olarak marş, sosyo-politik lirika

Xülasə

Müharibə və yürüşlərlə sıx bağlı olan marş janrının həm musiqidə, həm də ədəbiyyatda mövcud olması bu janrdan sinkretik bir janr kimi danışmağa əsas verir. Marş sinkretik janr kimi diqqətimizi iki yöndən cəlb edir: nəzm və musiqi janrı kimi. Marşlardan yalnız hər b meydanlarında deyil, müxtəlif dövlət mərasimlərində, bayramlarda, müxtəlif yürüşlərdə və s. istifadə edilməsi bu janra olan marağı artırmaqdadır. Marş janrının milli ədəbiyyatımızda yaranması Azərbaycan xalqının milli şüurunun dəyişməsi, millətin yaddaşından uduzmaq kimi sindromun aradan qaldırılması məqamında əksini tapa bilməsi özünü göstərmişdir. Bu amilin xalqımızın tarixinin üç dövründə aktual şəkildə özünü göstərdiyinin şahidi oluruq: 1918-1920-ci illər (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü əhatə etməsi), 1988-1991-ci illər (Azərbaycan SSR-də baş verən Azərbaycan Milli-Azadlıq Hərəkatı dövrünü əhatə etməsi) və 2016-2020-ci illər (Aprel döyüşləri və Vətən Müharibəsi dövrlərini əhatə etməsi). Bu dövrlərdə yaranmış marşlar onlarda ifadə edilən mövzu problematikasının bir amala çevrilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Marş janrı yarandığı dövrün bir sıra xüsusiyyət və cəhətlərini, mühüm ideoloji, ictimai-siyasi

dəyişikliklərini özündə əks etdirməklə, xalqı müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəsinə, vətənpərvərlik yüksəlişinə çağırış edir.

Açar sözlər: Marş, sinkretik janr, marş nəzm janrı kimi, marş musiqi janrı kimi, ictimai-siyasi lirika

Abstract

The existence of the march genre, which is closely related to wars and marches, in both music and literature, gives grounds to speak of this genre as a syncretic genre. Marsh, as a syncretic genre, attracts our attention in two ways: as a genre of poetry and music. Marches are held not only on the battlefields, but also at various state ceremonies, holidays, various marches and so on. The use of this genre increases the interest. The emergence of the anthem genre in our national literature has been reflected in the change of national consciousness of the Azerbaijani people, in the elimination of the syndrome of losing the memory of the nation. We are witnessing that this factor is relevant in three periods of the history of our people: 1918-1920 (covering the period of the Azerbaijan Democratic Republic), 1988-1991 (covering the period of the Azerbaijan National Liberation Movement in the Azerbaijan SSR) and 2016-2020 (covering the April wars and the Civil War). The marches created during these periods attract attention with the fact that the subject matter expressed in them becomes a reality. The march genre, reflecting a number of features and aspects of the period of its creation, important ideological, socio-political changes, calls the people to the struggle for independence and freedom, the rise of patriotism.

Keywords: Anthem, syncretic genre, anthem as a genre of poetry, anthem as a genre of music, socio-political lyrics

GİRİŞ

Qərb mənşəli marş janrı 20-ci əsrin əvvəlləri ədəbiyyatımıza daxil ola bilmişdir. Marşdan sinkretik janr kimi danışdıqda, marş diqqətimizi iki yöndən cəlb edir: nəzm və musiqi janrı kimi. Ədəbiyyatda bir janr kimi yer tuta bilmiş marşın cəmiyyətdə daha çox musiqi janrı kimi

təqdim edilməsi özünü göstərməkdədir. Marşın 4/4 (nadir hallarda 2/4 və ya 6/8) ölçülü xanədə dəqiq ritmə malik olan musiqi janrı kimi təqdim edilməsi inkaredilməyən bir faktdır. Marşa musiqi janrı kimi diqqət yetirdikdə insanların hərəkətlərini, kollektiv yürüşlərini sinxronlaşdırmağa xidmət etməsini, bu da əsasən, döyüş meydanlarında döyüşən insanların hərəkətlərini sinxronlaşdırmaq üçün marşların yaradılmasına ehtiyac və istəyin olmasını göstərməkdədir. Xalqın döyüş əzmini əks etdirən marş musiqi və ədəbi janr olaraq, eyni məqdəsə xidmət edir.

Marşın musiqi janr olması bu tip əsərlərdə təkrirə geniş müraicət olunmasına gətirib çıxarır. Bədii ifadə vasitələrindən olan təkrirə üstünlük verilməsi marşın özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Təkrir eyni və qafiyə təşkil edən sözlərin şeirdə məntiqi vurğunu, fikri gücləndirmək, emosional təsiri, ahəngdarlığı artırmaq məqsədilə söz və ifadələrin təkrar olunmasıdır. Marşlarda təkririn anafora və epifora kimi təkrir növlərindən istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Marşlarda təkrirlərdən istifadə edilmə təntənəli ovqatın yaradılmasına xidmət edir. Məsələn, sözləri və musiqisi Üzeyir Hacıbəyova məxsus olan “Milli marş” və ya “Azərbaycan milli marşı”nda (1917) təkririn epofora növündən istifadə edilmişdir:

Giriniz meydana sanki şir,
Əlinizdə şəmşir ilə tir,
Dilinizdə olsun bu zikr,
Ya allah, Ya allah, Ya allah.

“Ya allah, Ya allah, Ya allah” sözlərinin yanbayan işlənməsi epifora kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəyovun “Milli marş” və ya “Azərbaycan milli marşı”nın 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra səsənməsi qadağan olunmuşdur. Marşın sözləri milləti birliyə, tarixi unutmadan mübarizəyə səsləyişi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, “marşlar döyüşən ordunun şəxsi heyətinin ruhunun formalaşmasına və əsgərin psixologiyasına emosional, duyğusal təsir göstərməklə öz möhtəşəmliyini, ecazkar gücünü saxlamaqdadı.” (Hüseynov, 2017, ss.6)

Marş poeziya nümunəsi və musiqi janrı olmaqla yanaşı, ifadə etdiyi sözlərlə, onu müşayiət edən musiqi ilə insanda özünə inam hissini artırmağa, Qələbəyə inamını əxz etdirməyə qadir olmaqla, milli birliyə, vətəni qorumağa səsləyiş edir. Marş poetik nümunə kimi yalnız qələbəyə, insanın özündə inama nikbinliyi yarada bilən poetik sözlər çağırışla, səsləyişlə ifadə edilir. Bu xüsusiyyət marşı poeziyanın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsilə bərabər, nəzm janrı kimi fərqli xüsusiyyətə malik olmasını göstərir. Akademik İsa Həbibbəyli marşın xüsusiyyətlərinə toxunarkən, marşın həm də təntənəli üslubda yazılmasını qeyd etmişdir: “təntənəli üslubda yazılan, ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan, həyəcan və səfərbərlik ifadə edən şeir, yaxud mahnıya marş deyilir.” (Həbibbəyli, 2007, ss.495)

Həkim, şair, bəstəkar Şahin Musaoğlu marşı “çağırış” kimi qəbul edərək, marşın sözlərini və onu müşayiət edən musiqinin bir-birilə əlaqəli olmasına ona ünvanlanmış “marşı şeir olaraq yazırsınız, yoxsa yazılmış şeirin ideyasına görə janr seçirsiniz?” sualına verdiyi cavabla aydınlıq gətirmişdir: “Şeirin ideyası hansı janrdə daha möhtəşəm səslənərsə, həmin janrı seçirəm.” Bu fikirlərlə, Şahin Musaoğlu ilk əvvəl, poetik nümunə qələmə almasına, daha sonra isə ona uyğun musiqi bəstələməsinə toxunmuşdur.

Azərbaycan xalqının tarixinin üç dövründə marşın daha fəal inkişafının şahidi oluruq. Birinci dövr, 1918-1920-ci illərə təsadüf edir. Bu dövr, yəni 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və inkişaf dövrünü əhatə edir. Marş XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ruhunda yer tapmış milli mücadiləni əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, xüsusilə ordu marşları silsilə təşkil etməkdə idi. Məsələn, 1919-cu ildə nəşr edilmiş “Ordu marşları” kitabında Əli Kami, İsmayıl Həqqi, Əhməd Kamal, Namiq Kamal, Zülfüqar bəy və digər müəlliflərin ordu marşları toplanılmışdır. Ordu marşı dedikdə, biz onları hərbi marşlar kimi qəbul etməliyik. Alxan Məmmədov Ordu marşlarının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi ilə bərabər dərinlən qavranılması amilinə toxunmuşdur: “Ordu marşlarının yaranması və onların toplanaraq kitabçalar şəklində nəşr edilməsi vətən üçün ordunun, ordu üçün marş

və döyüş nəğmələrinin əhəmiyyətinin layiqincə dərk edildiyini göstərir.” (Məmmədov, 2003, ss.57-58)

Əhməd Kamalın çağırış ruhunun, səfərbərlik ovqatının özünü göstərməsi, Vətəni xilas etməyə səsləyiş “Təraneyi-Vətən” marş nümunəsində diqqəti cəlb edir. Müəllif “Yürü, fəryadına gəl! Vətən imdadına gəl!” deyərək, vətənə yardım etməyə, düşdüyü dardan qurtarmağa çağırış edir:

Vətən əldən gediyor,
Bizə fəryad ediyor.
Yetiş imdadə diyor,
Yürü, fəryadına gəl!
Vətən imdadına gəl! (Kamal, 1907, ss.4)

“Əhməd Kamalın “Təraneyi-Vətən” şeiri axıcılığı, çağırış ruhu, səfərbərlik ovqatı, coşqunluğu, emosionallığı ilə əsl marş olmaqla ideya-bədii mükəmməlliyə malikdir. Oxucuları acınacaqlı hala düşmüş Vətənin köməyinə yetişməyə səsləyən şairin çağırışları poetik manifest təsiri bağışlayır.” (Həşimli, 2011, ss.200)

1919-cu ildə Əbdül Rəhman Dainin (Əbdülov Rəhman Əbdül Rəhman oğlu) “Əsgəri nəğmələr” adı ilə nəşr etdirdiyi kitabı ordu marş nümunələrini özündə əxz etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Topluda əksini tapmış müxtəlif müəlliflərin və tərtibçinin qələminə məxsus olan ordu marşları millətin istiqlal məfkurəsinin təkamülündə özünəməxsus yer tuta bilmişdir. Bu da Cümhuriyyət dövründə ordu marşı, yəni hərbi marş kimi ədəbi janra olan tələbatın xalqın milli təfəkkürünün oyanışı ilə əlaqəli olmasını təsdiq edə bildi. Bu dövrdə cəmiyyətə təqdim edilmiş “Ordu marşları”, “Əsgər nəğmələri” və s. marş topluları fikrimizə əyani sübutdur.

İkinci dövr, 1988-1991-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Milli-Azadlıq Hərəkatı zamanı meydana çıxmış marş nümunələri zənginliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Bu dövrdə qələmə alınmış marşlar Azərbaycan xalqının azadlığına çağırışları ilə sıx bağlı idi. Azərbaycan xalqının bu tarixi

dövründə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı idi. Məsələn, 1988-ci ildəki Topxana hadisələri, 1988-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan) azərbaycanlıların deportasiyası, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecədə törədilmiş 20 Yanvar faciəsi və s. Azərbaycan xalqının başına gətirdikləri bu müsibətlərə boyun əyməmələri, mübarizəyə, dövlətçiliyin qorunmasına səsləyişi bu dövrə aid marşlarda da aktualıq kəsb etməkdədir. Məsələn, sözləri Xalq şairi Vahid Əzizin, bəstəsi Xalq artisti Eldar Mənsurova aid olan “Azərbaycan ordusu” marşı bu dövrdə yaranmış marş kimi maraqlı kəsb etməkdədir. Marşda xalqın keçmişinə rəğbəti, gələcəyinə ümidi ilə yanaşı, Azərbaycan Ordusunun qələbələrə səsləyişi əksini tapmışdır:

Səsimizdə xalqımızın var səsi,
Hərbimizdə yurdumuzun nəfəsi.
Yer titrətsin, yer oynatsın zərbəsi
Azərbaycan Ordusunun zərbəsi,

Azərbaycan torpağının nərəsi. (<https://www.youtube.com/watch?v=dhVd3tnfIIg>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Sözləri Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə, musiqisi bəstəkar Xalq artisti Emin Sabitoğluna məxsus “Azərbaycan əsgəriyik” marşında tarixi keçmişlə qürur duyan xalqın dövlətçilik ənənələrini qoruması üçün aparacağı mübarizəyə səsləyişi özünü göstərməkdədir:

Azərbaycan torpağında boy atmışıq biz,
Tarixlərin o tayından gəlir səsimiz.
Bir düşməne baş əymədi Oğuz nəslimiz,
Babaların qanı axır damarımızdan,
Azərbaycan əsgəriyik, bu ada qurban!
Nəqərat
Bu ada qurban, hey! Bu ada qurban!

Azərbaycan əsgəriyik, Bu ada qurban! (<https://www.youtube.com/watch?v=0stlZrZpyJA>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Üçüncü dövr isə 2016-ci il aprel döyüşlərindən başlayaraq (Azərbaycan Ordusunun lokal döyüşlərdə qələbələri) 2020-ci il Vətən müharibəsinədək (erməni ordusunun məhv edilməsi) davam edir. Bu dövr ərzində bir sıra yeni marşlar yaradılır. Sözləri və musiqisi Hacı Mehtaba aid olan “Zəfər marşı” son zamanlarda yaranan marş nümunəsi olaraq, dövlətçilik ənənəçiliyinin davam etdirilməsi və qorunmasına çağırış kimi maraqlıdır. Bu cür marşların yaranması bu janrın hələ də ictimaiyyətin maraqlı dairəsində olmasını təsdiq edir. “Zəfər marşı”nın sözlərinə diqqət yetirdikdə marşa aid çağırış, təntənə və ruh yüksəkliyinin şahidinə çevrilir. “Zəfər marşı”nda “haydı qoç igidlər haydı irəli” çağırışı insanlarda döyüş əzmkarlığını qabartmağa, mübarizə aparmağa çağırışdır. Marşın sözlərinə diqqət yetirdikdə son nəqarətdə “haydı” nidası bir yerə getmək, yaxud bir işə başlamaq üçün çağırış və ya əmr mənasında işlənilməsi kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, “haydı” nidası marşlarda çox işlənilmiş, “Zəfər marşı”nda da çağırış mənasında işlədilmişdir. Marşda milli oyanış və səfərbərlik ruhu ifadə olunur:

Vətəndən pay olmaz şüarımız var.
Bizim Qarabağ tək diyarımız var,
Tarixlər boyunca yenilmədik biz,
Düşmənin önündə cökməmişik diz.
Düşmənin önündə əyilmədik biz.
Nəqarət
Qeyrətində qurban ey vətən oğlu,
Haydı qoç igidlər haydı irəli.
Qələbə əzmilə döyüşə doğru
Haydı qoç igidlər haydı irəli.

(<https://www.youtube.com/watch?v=OKnRvTIouzk>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Marş janrında qələmə alınmış nümunələrin son nəqarətlərində “hey”, “haydı” və s. nidaların, “yol ver”, “irəli” və s. sözlərin işlənilməsi diqqəti cəlb edir.

Abdulla Şaiqin milli birliyə çağırış, səsləyiş əks etdirən “Marş”ında milli birliyə çağırış müəllifin “irəli, haydı” kimi xitablarında özünü göstərə bilir:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,

Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.

Yürüyəlim irəli, haydı, millət əsgəri,

Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri. (Açıq söz, 1918)

Abdulla Şaiq millətinin şanlı tarixə malik olmasına toxunmuş, keçmiş unutmayaaraq irəliyə addımlayaraq, mübarizə aparmağa səsləmişdir. Müəllif öz həmvətənilərinə çağırış etməsini qabarıq şəkildə göstərir:

Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,

Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım! (Şaiqanə yad et, 2006, ss.2)

Sözləri Cəlal Qurbanova, musiqisi Yaşar Baxışa aid olan “Əsgər marşı”nda dövlətin qüdrəti və millətin birliyi təntənəli şəkildə canlandırılır. “Əsgər marşı”nda millətin ona aid olan müstəqillik və azadlığı, xalqın və vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə, milli birliyə səsləyiş, çağırış özünü göstərir:

Ali Baş komandanın, əmrin gözlərik

Qəhrəman əsgərik, Alp ərənlərik.

Yurdları düşməndən azad edərik,

Vətənin uğrunda candan keçərik

Nəqarət

Üç rəngli bayraqla gedək irəli.

Ey Ana yurdumun, igid əsgəri

Halal olsun sənə südü ananın

Yaşasın hər zaman Azərbaycanım! (<https://www.youtube.com/watch?v=J-rqDtxWfHo>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Son dövrlərdə meydana çıxan marşlarda marş və musiqi janrının qarışıqlığı özünü göstərməkdədir. Marş və rok, marş və rep, marş və meyxana və s. kimi musiqi janrlarının qarışıqlığı formalaşmışdır. Məsələn, sözləri və musiqisi Talib Taleyə aid olan və milli mücadiləni əks etdirən “Azərbaycan Əsgəri” marş və rep qarışıqlığını özündə əks etdirən marş kimi diqqəti cəlb edir. Bu qarışıqlıq təbii ki, marşın musiqi janrı kimi təqdimində özünü göstərə bilər.

Həm sizə rəhbərimizə çox inamımız

Qarşıdadı alınası intiqamımız

Azərbaycanımız güclü yumruğa dönmüş

Baxın nəhayət ki, indi birlik hamımız.

Yerlər titrətdi həmlələri,

Düşmənin bax çökdü dizləri,

Yurdumuza gətir zəfəri

Haydı Azərbaycan əsgəri. (<https://www.youtube.com/watch?v=0x-5higvqfjk>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Talib Talenin “Azərbaycan Əsgəri” marşı özündə vətənpərvərlik, mübarizlik, əzmlilik ruhunu ehtiva edə bilmişdir.

Marş janrının musiqisində rok elementlərinin istifadə edilməsi məqamı da diqqətdən yayınmır. Son dövrlərdə meydana çıxmış, Nur qrupu, Nərmin Kərimbəyova, Ceyhun Zeynalov (Cin) tərəfindən ifadə edilən “Atəş” marşında marş və rok elementlərinin sintezi ilə yanaşı istiqlal uğrunda mübarizəyə səsləyiş özünü göstərir:

Qarabağım düşüb dara,
İntiqama çağırır bizi.
Sıx sarılın silahlara,
Qoy məhv olsun düşmənin izi.
Atəş, atəş hədəfə,
Zəfər, zəfər hər dəfə
Nifrət, nifrət, nifrət düşməne,

Təzim, təzim, təzim Vətənə (<https://www.youtube.com/watch?v=sl-nTQTZRRpw>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Mahnıların ictimaiyyət tərəfindən marşa çevrilməsi və ya marş kimi qəbul edilməsi prosesi ilə üzləşmək mümkündür. Məsələn, sözləri Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin, musiqisi Xalq artisti Emin Sabitoğlunun “Yaşa, yaşa Azərbaycan” mahnısı Cənubi Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə aparan insanların marşına çevrilmişdir. Cənubi Azərbaycanda digər marşlarla yanaşı, “Yaşa, yaşa Azərbaycan” mahnısı “Güney Azərbaycanın Milli marşı” kimi qəbul edilir:

Biz tarixə sığınmadıq,
Dünən vardıq, bugün varıq.
Biz dostluğa güvənərək,
Gələcəyə addımladıq.
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.

Yaşa, yaşa, Azərbaycan (https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Bu proses digər bir mahnının marşa çevrilməsində də özünü göstərmişdir. Məsələn, Əhməd Cavadın 1914-cü ildə qələmə aldığı “Çırpınırdı Qara dəniz” şeirinə Üzeyir Hacıbəyov 1918-ci ildə musiqi bəstələmişdir.

Azərbaycanda hamı tərəfindən sevilə-sevilə dinlənən bu musiqi nümunəsini ümumtürk ideyaları tərəfdarları marş kimi qəbul edirlər:

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər.
Olsun turan bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!!! (Cavad, 2005, ss.140)

Türkiyədə və ya Azərbaycanda poetik nümunələrin marşa çevrilməsi, Azərbaycan marşları ilə türk marşlarının bir-birilərilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsində özünü göstərməkdədir. Məsələn, Nuri Paşaya, Qafqaz İslam Ordusunun Bakını düşmən işğalından qurtarması şərəfinə həsr edilmiş “Kafkas İslam Ordusu marşı” bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Sözləri Nəriman Həsənzadəyə aid, musiqisi Əli Behbudzadə tərəfindən bəstələnmiş “Kafkas İslam Ordusu Marşı” həm də qardaş xalqın hərbi yardım etməsini canlandıra bilmişdir:

Türkün döyüş bayrağında
Doğan aya, hilala bax.
Bu yürüşə, bu zəfərə,
Bu şanlıca cəlala bax.
Dalgalanan Türk Bayrağı
İstiklaldan xəbər verir.
Türkün şanlı tarixinə

Zaman ər oğlu ər verir. (<https://www.youtube.com/watch?v=u3Cb-CnncE5s>; Erişim Tarixi: 13.06.2021)

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsi özünü hər zaman göstərməkdədir. Musiqisi Cavanşir Quliyevə, sözləri Əli Kamiyə aid edilən “Əsgər marşı” bu ənənənin

davam etməsini göstərməkdədir. “Əsgər marşı”nın Rüşfət bəyin (1820-1888) bəstəsi olan “Alay marşı” ilə eyni olması danılmaz faktdır. Bu amil Azərbaycan marşları ilə türk milli marşlarının əlaqəli, qarşılıqlı şəkildə inkişaf etməsinin göstəricisidir. Yəmən savaşı (1871-1872) dönəmində bəstələnmiş “Alay marşı”nın 1919-cu ildə dərc olunması faktı mövcuddur.

Azərbaycan xalqının milli şüuruna təsirsiz ötüşməyən “Əsgər marşı”nın müəllifliyi ətrafında mübahisələrin yaranması, müəllifliyinə aydınlıq gətirilməsi, yanlış məlumatların verilməsi ilə üzləşməkdəyik. Elmi və ədəbi cəmiyyətdə “Əsgər marşı”nın Osmanlı Ordusunda ifa edilmiş “Alay marşı” ilə eyni olması faktı təsdiqini tapmışdır. Buna baxmayaraq, “Ölməzliyə Abidə” (2010) kitabında “Əsgər marşı”nın müəllifinin başqa müəllifə aid edilməsi, yəni marş müəllifi kimi Əhliyyə Suleymanovun (OrXan Cəbraylova, 2010) olması kimi yanlış məlumatın yer alması ilə üzləşirik.

“Azərbaycan əsgəri” marşının sözlərinin ona bir əsgər tərəfindən verilməsini, marşın sözlərinin isə əsgərin öz babasından eşitməsini səsləndirmiş Cavanşir Quliyevin fikirlərinə münasibət bildirmiş Aydın Ögüt bunu əsasən, Azərbaycan və Türkiyədə yaşayan türk kökənli xalqlar arasındakı mədəniyyət, tarix, hətta hərbi musiqilərdə də oxşarlığın olmasını nəzərə alaraq, bu oxşarlığı təbii hal kimi qəbul etmişdir: “Cavanşir Quliyev anlatıyor; 1990 yılında Karabağ da cephedeyken bir asker yanıma gelip “Biz milli kurtuluş savaşımızda bile Rus askeri marşlarını söylemekten bıktık, ne olur bize kendi marşlarımızı besteleyin” dedi ve bana bu marşın sözlerini verdi. Ona nereden bulduğunu sorduğumda asker, bana “...eskiden bunu dedem hep bize söylərdi” dedi. Bu sözləri çox beğənən besteci bir marş bestelemiş və Azeri dostlarıminə bana söylədiyinə görə bu marş hit parçalardan daha popülar hale gəlmiş, dillərdən düşməyib düğünlərdə bile söylenmiş. Bu marşın adı “Asker Marşı”dır. Aynı marş ülkemizde de Rifat Bey (1820-1888) tarafından Alay Marşı ismiyle Yemen Savaşı sırasında bestelenmiştir. (1871-1872) ...Sonuc olarak söylemek isterim ki; kültürü, tarihi ve özü aynı olan iki kardeş ülkenin her konuda olduğu gibi, askeri müzikte de birçok ortak noktası ve benzerliği vardır, olacaktır da. Böyle olması çok normaldir.” (<http://>

www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133; Erişim Tarihi: 13.06.2021) Aydın Ögütün musiqi bənzərliyinin olması faktını qeyd etməsi ilə kifayətlənmişdir. Onu vurğulamaq istərdim ki, “Əsgər marşı” marş tempində olması bəstəkarın musiqini improvizə etməsinin göstəricisidir. Belə hadisəyə musiqi əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Bəstəkar Cavanşir Quliyevin improvizəsi maraqlı alınıb. “Əsgər marşı”nın marş janrına uyğun olması onu başqa cür ifa edilməsinə imkan yarada bilmir. Yəni biz bu marşı oynaq ritmdə, yaxud da muğam avazında oxuya bilmərik. Poeziya nümunəsi kimi də marş şeir formasında qələmə alınmışdır. Marşa xas olan çağırış, səsləyiş özünü göstərmişdir.

Vətən məni yetişdirib, bu ellərə yolladı,
Bu torpağa qurban deyib, Allaha ismarladı.
Boş oturma, çalış dedi, xidmət eylə Vətənə,
Südüm sənə halal olmaz, sən baş əysən düşməne
Nəqərat
Marş, irəli ! Marş irəli,
Azərbaycan əsgəri!
Dönməz geri, dönməz geri,

Azərbaycan əsgəri! (<https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZ-LbY>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

“Azərbaycan əsgəri” marşı dərin məzmunu və poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Marşda doğma torpaqların azad edilməsinə səsləyiş, Vətənin, dövlətin, milli kimliyin müdafiəsinə, birlik kimi birləşməsinə çağırış özünü göstərir.

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsinin əsas amillərindən biri də ortaq bir dildə yazılması amilinin olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır. Məsələn, Alxan Məmmədov Yavuz Akpınar tərəfindən Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyədəki arxivindən tapılmış, Məhəmməd Hadiyə aid olan “Qəhrəman türk əsgərinə” marşına toxunaraq qeyd etmişdir ki, “Məhəmməd Hadi “Qəhrəman türk

əsgərinə” şeirində məhz Azərbaycan və Anadolu türkcəsinin ortaqlığından yararlanmışdır. Nəticədə şeir həm yazıldığı marş janrına, həm də azərbaycan və Anadolu türkcəsinə uyğun olaraq bədii-estetik baxımdan təntənəli, ləngərli, anlaşıqlı, vətənpərvərlik ruhlu, döyüşkənlik və qələbə əzmlili bir əsər kimi meydana çıxmışdır”. (Məmmədov, 2019, ss.51)

Türk oğluyuz, Osmanlıyız,
 Namusluyuz, vicdanlıyız.
 Tariximiz meydandadır;
 Dünya bilir ki, sanlıyız.

Yavuz Akpınar M. Hadinin marşının çağırış ruhunda olması aminə toxunaraq yazmışdır ki, “...bu da bizə əsgəri marşların xalq yığınları üzərində olduğu kadar, aydınlar arasında da coşkunluk yaratdığını, Azərbaycan toplumunun o dövərdə yaşadığı sevinc və bahtiyarlığı, kəndinə güvən duyğusunu peşikdirdiyini göstərməkdədir.” (Akpınar, 2007)

Azərbaycan dövlət himninin əvvəlcə marş olması, sonra himnə çevrilməsi ictimai-tarixi proseslər zamanı meydana çıxan marşın milli istiqlal dücücüsünü, dövlətçilik ənənələrini, meyllərini əks etdirməsindən doğur. Himn, marş, hərbi nəğmə və mahnılar məzmununa görə hərbi, inqilabi, dini xarakterli, dövlət əhəmiyyətli olması onları məzmun və mövzu baxımından müxtəlifliyinə səbəb olur. Himn, marş, hərbi mahnı və nəğmələr insanlarda qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təkan verən xüsusiyyətlərə malik olmalarına, ictimai quruluşa, beynəlxalq məsələlərə münasibət ifadə etmələrinə rəğmən, bir-birilərindən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdilər. Poetik nümunələr bütün ədəbi nümunələr kimi insanın mənəvi ruhunun tərbiyə edilməsinə yönəlməsi ilə yanaşı, vətənə, insana, ətraf mühitə xidmət, onların mənafeyini qorumağa səsləyiş, Vətənə, insanlara, onu əhatə edən canlı və cansız mühitə sevgi və qayğı hisslərinin formalaşmasına xidmət edir.

Marşların dövlətçilik atributlarından olan himnə çevrilməsi maraqlı ədəbi proses kimi diqqətdən yayınmır. Ədəbiyyatda marş və himnə eyni yanaşmanın yanlış olması faktı tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır:

“marş və himnə eyni mənalı sinonim sözlər kimi yanaşmaq yanlış meylidir.” (Həbibbəyli, 2007, ss.495) Bu amili nəzərə alaraq, qeyd etməli-yik ki, “himnlər daha çox ümumi xarakter daşıyır, marşlar isə konkret sahəni əhatə edir.” (Həbibbəyli, 2007, ss.495) 1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” 1992-ci il mayın 27-də qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi təsdiq edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin layihəsi 1919-1920-ci illərdə hazırlanmasına baxmayaraq, ictimai-siyasi hadisələr, yəni 1920-ci ilin 27 aprel tarixində bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğratması və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmələri bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun və şair Əhməd Cavadın hazırladıqları “Azərbaycan marşı”nın qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsinə imkan vermədi. “Azərbaycan marşı” “Vətən marşı” adı ilə “Milli nəğmələr” kitabında 1919-cu ildə nəşr edilmişdir. Musiqisi isə sonradan Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnmişdir:

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirikiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,

Hərə bir qəhrəman oldu! (<https://dim.nmr.az/himn.php>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Əvvəl marş kimi yaranmış “Azərbaycan marşı” özündə milli müstəqillik və milli birlik rəmzi olaraq, millətin dövlət rəmzlərindən birinə çevrilmişdir.

Son dövrlərdə internet resursları marş janrının inkişaf etməsində və geniş yayılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. 2016-cı Aprel döyüşlərindən sonra meydana çıxmış marşlar, həmçinin hərbi nəğmə və mahnılar internet resursları vasitəsilə yayılmaqdadır. Məsələn, “Zəfər marşı”, “Atəş”, “Azərbaycan əsgəri” və s. marşların internet resurslarında yayımlanması marşın inkişaf xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir. İnternet səhifələrində Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının şeirinə bəstələnmiş hərbi-vətənpərvərlik duyğularını çöşdürən “Millətım” adlı mahnı izləyicilər tərəfindən maraqla qarşılmaqdadır. Musiqisi Elçin Cəfərova aid olan “Millətım” poetik nümunəsi həm musiqi janrı baxımından, həm də mətn baxımında marşa çevrilə bilmişdir:

Babaların igid ruhu dirildi,
 Ömür bizə Vətən üçün verildi.
 Qisas deyir türk yaddaşı - şanıımız,

Qurban getsək halal olsun qanıımız! (<https://publikxeber.com/117384.html>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Mərhum professor Vaqif Arzumanlı “Millətım” şeirini özündə əks etdirdiyi problematikaya görə himnə bənzətmişdir: “Marş”, “Allah bu millətdən nə əsirgəyib?”, “Millətım”, “Bu millət ölməyi bacarır hələ”, “Türk xalqı “Olmaz!” deyir”, “Meydan həsrəti”ni müəllifin millətinə, xalqına inamını vəsf edən, doğma Vətənin və Millətin heç vaxt heç kimin qarşısında baş əyməyəcəyini, qüdrətini tərənnüm edən himnlərə bənzəyir.” (Arzumanlı, 2013, ss.20)

“Vur, komandır, vur!” şüarının son dövrdə qələmə alınan poetik nümunələrdə yer tapması, bununla da döyüş meydanında döyüşçüləri mübarizəyə səsləməsi özünü göstərməkdədir. Məsələn, sözləri və musiqisi Elçin Məhərrəmovaya aid olan “Vur komandır”, sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi Ənvər Sadıqova məxsus “Vur komandır” kimi musiqi nümunələrində “vur, komandır, vur!” şüarı səsləndirilmişdir. Sözləri və musiqisi Elçin Məhərrəmovaya aid olan “Vur komandır” marşında “Vur komandır, vur komandır!” kimi səsləyiş özünü göstərməkdədir:

İndi birlik zamanıdır!
İndi zəfər zamanıdır!
Vur komandır, vur komandır!
Düşməni can evindən.

Vur komandır, güc sənindir! (<https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SJbJA>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi Ənvər Sadıqova məxsus “Vur komandır” qələbə mahnısı isə marş xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməkdədir:

Düşməndən almağa qanımız qalıb,
Doğma torpaqlarda canımız qalıb.
Üç rəngli bayrağa bürünsün hər kəs,
Şəhidlər ölməzdir, vətən bölünməz!
Nəqərat
Vur, komandır, vur qisas almağa,
Əmr et Şuşada bayraq sancmağa.
Vur, bizi gözləyir doğma Qarabağ

İrəli, əsgər! Zəfər çalmağa! (<https://lyrics.lol/artist/2325694-abbas-ba-rov/lyrics/6195695-vur-komandır>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Marşları nəzm nümunəsi kimi oxuduqda və ya musiqi janrı kimi dinlədikdə, marşda xalqın dövlətçiliyini qorumaq uğrunda mübarizəyə çağırışını özünü əks etdirməsinin şahidi olururuq.

SONUÇ

Marş janrı yarandığı dövrün bir sıra xüsusiyyət və cəhətlərini, mühüm ideoloji, ictimai-siyasi dəyişikliklərini özündə əks etdirməklə, xalqı müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəyə, səfərbərlik duyğuları və

vətənpərvərlik yüksəlişinə çağırış etməkdədir. 2016-cı ildən başlayan hərbi uğurlar və 2020-ci il Vətən müharibəsi milli ədəbiyyatımızda marş janrının inkişafı üçün yeni bir təkan vermişdir. Çoxsaylı yeni marşlar yaradılmışdır, bəzi hallarda isə şeir və mahnılar marşlara transformasiya edilmişdir. Azərbaycan marşının inkişafı bir sıra özəlliklərlə səciyyələnir: ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə daha fəal inkişaf etməsi, klassik musiqilə yanaşı müasir musiqi janrlarına müraciət etməsi, şeir və mahnıların marşlara çevrilməsi, türk marşları ilə sıx əlaqəli olması, internetin təsiri vasitəsilə geniş yayılması və sair. Xüsusilə qeyd etməliyə ki, bütün bu özəlliklərə malik Azərbaycan marşları zorakılığa çağırışdan, nifrət və qəddarlığın təbliğindən uzaqdır.

KAYNAKCA

“Açıq söz» qəzeti. 6 fevral, 1918, №674.

Ağayeva, K. Vur komandir. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=BCp-AGeXDOW>.

Akpınar, Y. “Kardeş kalemler” dergisi. № 7, 2007.

Arzumanlı, V. Vətən və millət sevgisi. 525-ci qəzet.- 2013.- 13 iyul.- s.20.
// Erişim adresi: <https://tele-inform.com/?p=15303>.

Atəş. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=slnTQTZRRpw>.

Azərbaycan əsgəri. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZLbY>.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni. Erişim adresi: <https://dim.nmr.az/himn.php>.

Cavad, Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”.

Cavanşir Quliyevin “Əsgər marşı” plagiatdır. Erişim adresi: <https://nezmedia.az/medeniyyetvemaqazin/31377-cavanshir-quliyevin-esger-marshi-plagiatdir-vdeo.html>.

Erişim adresi: <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2017/04/16/abdulla-saiq-mars/>.

- Erişim adresi: <https://lyrics.lol/artist/2325694-abbas-ba-rov/lyrics/6195695-vur-komandır>.
- Əhməd, K. (1907) Təraneyi-Vətən // Füyuzat, №26.
- Əsgər marşı. Erişim adresi: <https://sozmusiqi.wordpress.com/az/composer/cavanshir-quliyev/az-esger-marsi/>.
- Əsgər marşı. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=J-rqDtxWfHo>.
- Əziz, V. Azərbaycan ordusu. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=dhVd3tnfIIg>.
- Hacı Mehtab. Zəfər marşı. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=OknRvTIouzk>.
- Həbibbəyli, İ. (2007) Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, "Nurlan".
- Həsənzadə, N. Kafkas İslam Ordusu Marşı. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=u3CbCnncE5s>.
- Həşimli, H. (2011) "Yeni Füyuzat" jurnalı və poeziyanın yaradıcılıq axtarırları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası), №1.
- Hüseynov, R. (2017) "Salam, Qələbə!" deyəcəyimiz günə az qalıb. Söhbətləşdi:, əməkdar jurnalist. Azərbaycan ordusu, 27 may-s. 6. Erişim adresi: http://anl.az/down/meqale/az_ordusu/2017/may/545567.htm.
- Məhərrəmov, M. Vur komandır. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SjbJA>.
- Məmmədov, A. (2003) Azərbaycan demokratik respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, "Elm".
- Məmmədov, A. (2019) Milli istiqlalın carcısı və tərənnümçüsü - Məhəmməd Hadi. Bakı, Ləman Poliqrafiya Nəşriyyatı MMC.
- OrXan – Cəbrayilova, R. (2020) "Azərbaycan əsgəri" marşı // Ölməzliyə Abidə. Tərtibçi-müəllif. Bakı "Ziya".
- Öğüt, A. Azərbaycan hərbi orkestri. Erişim adresi: <http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133>.

Rüstəmxanlı, S. Millətım. Erişim adresi: <https://publikxeber.com/117384.html>.

Şaiqanə yad et (2006). Abdulla Şaiq – 135. Biblioqrafik göstərici, Bakı // Erişim adresi: <http://ryl.az/files/6.pdf>.

Tale, T. Azərbaycan Əsgəri. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=0x5higvqfjk>.

Vahabzadə, B. Azərbaycan əsgəriyik. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=0stlZrZpyJA>.

Vahabzadə, B. Yaşa, yaşa Azərbaycan! Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw.